

ΑΠΑΝΤΗΣΕΙΣ

ΠΑΝΕΛΛΑΔΙΚΕΣ ΕΞΕΤΑΣΕΙΣ

Γ' ΤΑΞΗΣ ΗΜΕΡΗΣΙΟΥ ΓΕΝΙΚΟΥ ΛΥΚΕΙΟΥ

- ΔΕΥΤΕΡΑ 2 ΙΟΥΝΙΟΥ 2014 -

ΕΞΕΤΑΖΟΜΕΝΟ ΜΑΘΗΜΑ: ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΘΕΩΡΗΤΙΚΗΣ ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗΣ

A1. Επομένως, οι ηθικές αρετές δε γεννιούνται/ υπάρχουν μέσα μας ούτε εκ φύσεως ούτε αντίθετα προς τη φύση, αλλά εμείς έχουμε από τη φύση την ιδιότητα να τις δεχτούμε, ενώ τελειοποιούμε σ' αυτές με τον εθισμό. Ακόμα, σχετικά με όσα υπάρχουν μέσα μας εκ φύσεως, πρώτα βρισκόμαστε εφοδιασμένοι με τις δυνατότητες γι' αυτά και ύστερα προχωρούμε στις αντίστοιχες ενέργειες (πράγμα το οποίο είναι φανερό στις αισθήσεις: διότι δεν αποκτήσαμε τις αισθήσεις έχοντας δει πολλές φορές ή έχοντας ακούσει πολλές φορές, αλλά αντίθετα, έχοντάς τες, κάναμε χρήση τους, δεν τις αποκτήσαμε έχοντας κάνει και ξανακάνει χρήση τους). Όμως τις ηθικές αρετές τις αποκτούμε, αφού πρώτα τις πραγματώσουμε/ τις εφαρμόσουμε στην πράξη, όπως ακριβώς συμβαίνει και στις άλλες τέχνες· όσα δηλαδή πρέπει αφού μάθουμε να τα κάνουμε, αυτά μαθαίνουμε κάνοντάς τα, όπως για παράδειγμα, (οι άνθρωποι) γίνονται οικοδόμοι χτίζοντας οικοδομήματα και κιθαριστές παίζοντας κιθάρα· έτσι, λοιπόν, γινόμαστε και δίκαιοι κάνοντας δίκαιες πράξεις, σώφρονες κάνοντας σώφρονες πράξεις, ανδρείοι κάνοντας ανδρείες πράξεις.

B1. Ο Αριστοτέλης διακρίνει τις αρετές σε διανοητικές και ηθικές. Αρχικά πιστεύει ότι μόνο η διανοητική αρετή είναι διδακτική, αφού τη γένεση και την τελείωση της ηθικής αρετής την αποδίδει στο «έθος»/ εθισμό. Ως θεμελιακές διανοητικές αρετές θα ορίσει τη σοφία, τη σύνεση και τη φρόνηση. Κάθε άνθρωπος με τη διδασκαλία κυρίως φτάνει στην κατάκτησή τους (το πλεϊον αφήνει να εννοηθεί ότι μπορεί να επιδράσουν και άλλοι παράγοντες), γι' αυτό άλλωστε «έμπειρίας δεΐται και χρόνου», δηλαδή η μαθησιακή διαδικασία απαιτεί χρόνο, για να μπορέσει ο διδασκόμενος να αποκτήσει και τις ανάλογες εμπειρίες που θα τον οδηγήσουν στη βίωση και πραγμάτωση της αρετής και την εμπέδωση του περιεχομένου των γνώσεων.

Τόσο ο Πλάτωνας όσο και ο Αριστοτέλης πρεσβεύουν ότι η ηθικοποίηση του ανθρώπου είναι προϊόν συνήθειας. Μέσω της ηθικής πράξης εθίζεται κάποιος στην ηθική αρετή. Με την καθημερινή εξάσκηση και επανάληψη θα μπορέσει να καλλιεργήσει τις ηθικές ιδιότητες της ψυχής, όπως για παράδειγμα την ανδρεία, τη δικαιοσύνη, τη σωφροσύνη, την πραότητα, την αλήθεια, την εντιμότητα, τη μεγαλοψυχία, τη μετριοφροσύνη.

Οι διανοητικές αρετές σχετίζονται με το καθαρά λογικό μέρος της ψυχής, ενώ οι ηθικές αφορούν το επιθυμητικό, δηλαδή το μέρος της ψυχής που μετέχει και στο «λόγον ἔχον» και στο «ἄλογον». Ευνόητο είναι, λοιπόν, ότι, αφού οι διανοητικές αρετές καλλιεργούνται με τη συστηματική διδασκαλία και απαιτούν πείρα και χρόνο, την κύρια ευθύνη μετάδοσής τους έχουν οι φορείς της εκπαίδευσης και αγωγής των νέων, δηλαδή οι δάσκαλοι. Ο δάσκαλος είναι εκείνος που θα προσφέρει τις απαραίτητες γνώσεις και θα βοηθήσει τους μαθητές να αναπτύξουν τον ορθό λόγο, να ενδυναμώσουν το κριτικό πνεύμα και να διευρύνουν τους πνευματικούς τους ορίζοντες. Την ευθύνη για την κατάκτηση της αρετής, που οφείλεται στον εθισμό, τη συνήθεια που δημιουργείται με την επανάληψη, έχει κυρίως το ίδιο το άτομο, ο μαθητής, που πρέπει να επιδείξει αταλάντευτη θέληση, επιμονή, υπομονή και ακόρεστη διάθεση. Ο Αριστοτέλης μάλιστα αναφέρει ότι ο άνθρωπος που ενεργεί πρέπει: α) να έχει ακριβή γνώση αυτού που κάνει (εἰδώς), β) οι πράξεις να είναι αποτέλεσμα προσωπικής επιλογής και προτίμησης (προαιρούμενος) και γ) οι πράξεις να γίνονται με τρόπο σταθερό και αμετάβλητο (ἔχει βεβαίως και ἀμετακινήτως).

Πιο συγκεκριμένα η λέξη ηθική είναι ετυμολογικά και σημασιολογικά συγγενής με τη λέξη ἔθος. Για τον Αριστοτέλη το «ἦθος ἔθος ἐστὶ πολυχρόνιον». Η λέξη ηθική δήλωνε στη φιλοσοφία τη μελέτη των ηθών, δηλαδή των αξιών, των αντιλήψεων μιας κοινωνίας και γενικότερα το σύστημα των κανόνων σκέψης και συμπεριφοράς. Ο Αριστοτέλης δίνει την ετυμολογία της λέξης ηθική για να μπορέσει με ακρίβεια να προσδιορίσει το περιεχόμενό της. Ερευνά την πραγματική σημασία των λέξεων συσχετίζοντάς την με τα πράγματα ή με τις ιδιότητες που αυτές δηλώνουν. Οι λέξεις δεν είναι γι' αυτόν απλοί ήχοι, αλλά είναι άρρηκτα συνδεδεμένες με ό,τι δηλώνουν. Το ἦθος είναι η εκτεταμένη βαθμίδα του ἔθους. Ο Αριστοτέλης ετυμολογεί σωστά τη λέξη, (αν και στο παρελθόν είχαν γίνει πολλές

αυθαίρετες ετυμολογικές παρατηρήσεις/ παρετυμολογίες, όπως για παράδειγμα στον πλατωνικό διάλογο «Κρατύλο»). Υπογραμμίζει, λοιπόν, την εννοιολογική συνάφεια των λέξεων «ἠθική» και «ἔθος», για να αποδείξει ότι η ηθική αρετή δεν ανήκει στα φύσει στοιχεία του ανθρώπου. Ο Αριστοτέλης λοιπόν πρεσβεύει ότι το «λέγεσθαι» ταυτίζεται με το «εἶναι». Δηλαδή η πραγματική ουσία των όντων βρίσκεται μέσα στην ίδια τους την ονομασία.

Ο Αριστοτέλης απορρίπτει την αριστοκρατική αντίληψη της εποχής του σύμφωνα με την οποία η αρετή είναι δώρο της φύσης, που τελεσίδικα δίνεται ή όχι απ' τη γέννηση στον άνθρωπο. Έτσι, η ηθική αρετή δεν είναι μόνο για τους άριστους (τους αριστοκρατικούς), αλλά μπορεί να κατακτηθεί και απ' τους πολλούς (τον απλό λαό). Ο άνθρωπος δε γεννιέται ενάρτεος, αλλά ενδύεται την ηθική ποιότητα με τον εθισμό. Και στον Πλάτωνα συναντούμε την ίδια διδασκαλία: «ἐμφύεται πᾶσι... τό πᾶν ἦθος διά ἔθος». Λέει μάλιστα ο Πλάτωνας ότι ο άνθρωπος μπορεί να αποκτήσει κάποια ψυχικά χαρακτηριστικά ήδη από τα πρώτα στάδια της ανάπτυξής του.

Καταλήγει, λοιπόν, στο συμπέρασμα ότι η ηθική αρετή είναι επίκτητη, δηλαδή δεν υπάρχει μέσα μας εκ φύσεως αλλά ούτε αντιτίθεται στη φύση μας, δεν είναι εντελώς αποκομμένη απ' αυτήν, γιατί ο κάθε άνθρωπος εκ φύσεως έχει την προδιάθεση (δηλαδή την ιδιότητα εκείνη) να δεχτεί την ηθική αρετή, την οποία θα καλλιεργήσει με τη συνήθεια για να φτάσει στην τελείωση.

B2. Η ηθική αρετή σχετίζεται με τον εθισμό και τη συνήθεια, που προέρχεται απ' την επανάληψη μιας πράξης· άρα είναι επίκτητη και όχι ἐμφυτη (φύσει). Καμία ηθική αρετή δεν υπάρχει μέσα μας εκ φύσεως. Όμως, οι φυσικές/ ἐμφυτες ιδιότητες των όντων είναι σταθερές και αναλλοίωτες. Τα όντα δε μπορούν να τις αποβάλουν και να αποκτήσουν κάποιες άλλες. Συλλογιζόμενος, λοιπόν, επαγωγικά μετά τη χρήση δύο απτών παραδειγμάτων οδηγείται στο συμπέρασμα «οὐδ' ἄλλο... ἐθισθείη». Η ηθική αρετή δηλαδή δεν υπάρχει μέσα μας εκ φύσεως αλλά ούτε αντιτίθεται στη φύση μας, δεν είναι εντελώς αποκομμένη απ' αυτήν, γιατί ο κάθε άνθρωπος εκ φύσεως έχει την προδιάθεση (δηλαδή την ιδιότητα εκείνη) να δεχτεί την ηθική αρετή, την οποία θα καλλιεργήσει με τη συνήθεια για να φτάσει στην τελείωση. Το τελικό αυτό συμπέρασμα στηρίχθηκε στις εξής προκείμενες: α) όσα είναι εκ φύσεως έχουν ιδιότητες που δεν είναι δυνατό να αλλάξουν με τον εθισμό,

όσο και αν προσπαθήσει κανείς (οὐθέν γάρ... ἐθίζεται) και β) οι άνθρωποι αποκτούν, καλλιεργούν και επαυξάνουν τις ηθικές αρετές με τη συνήθεια, τον εθισμό (ή δ' ἠθική... ἔθους).

Ο Αριστοτέλης μάλιστα διατυπώνει τη θέση του για την ηθική αρετή αρχικά καταφατικά και στη συνέχεια αποφαστικά/ αρνητικά. Έτσι, ενισχύει την άποψή του ανατρέποντας τις αντίθετες. Αυτό είναι έκδηλο, αφού συσσωρεύει εννέα λέξεις – φράσεις με αρνητική σημασία: οὐδεμία, οὐθέν (=οὐδέν), οὐκ ἂν ἐθισθείη, οὐδ' ἂν ἐθίζῃ, οὐδε τό πῦρ, οὐδ' ἄλλο, οὐδέν, οὐτ' ἄρα, οὐτε παρά φύσιν. Έτσι παρουσιάζει με έντονο emphatic τρόπο τη διάσταση ανάμεσα στο «ἐξ ἔθους» και στο «φύσει». Γι' αυτό άλλωστε δεν μπορεί να ισχύει για τις ηθικές αρετές ό,τι ισχύει για τις φυσικές ιδιότητες.

Ο Αριστοτέλης, λοιπόν, πρεσβεύει ότι οι ηθικές αρετές αποκτώνται με τη συνεχή επανάληψη μιας πράξης. Προηγείται δηλαδή η ενέργεια και ακολουθεί η απόκτηση της αντίστοιχης δυνατότητας, ενώ στις φυσικές ιδιότητες των όντων ισχύει το αντίστροφο, προηγείται δηλαδή η δύναμις. Παρατηρεί λοιπόν ότι τις αισθήσεις μας κατέχουμε ως δώρα της φύσης, δηλαδή είναι έμφυτες ιδιότητες και δεν τις αποκτήσαμε, επειδή πρώτα τις χρησιμοποιήσαμε. Η ακοή και η όραση δεν είναι αποτέλεσμα εξάσκησης αυτών των αισθήσεων, μπορούμε όμως να ακούμε και να βλέπουμε, γιατί γεννηθήκαμε με αυτές τις ιδιότητες. Για τις ηθικές, όμως, αρετές δεν ακολουθείται αυτή η σειρά, αφού «τάς ἀρετάς λαμβάνομεν ἐνεργήσαντες πρότερον», δηλαδή αυτές είναι αποτέλεσμα συνεχούς εξάσκησης.

Σχετικά λοιπόν με όσα έχουμε μέσα μας εκ φύσεως υπάρχει εκ των προτέρων η δυνατότητα να πραγματοποιηθούν και ύστερα πραγματώνονται. Προηγείται δηλαδή η «δύναμις» και ακολουθεί η «ένεργεια». Είναι θεμελιώδης η διάκριση αυτού του ζεύγματος (δύναμις – ενέργεια) στο φιλοσοφικό σύστημα του Αριστοτέλη. «Δύναμις» είναι η δυνατότητα που έχει ένα ον να γίνει ή να κάνει κάτι. «Ένεργεια» είναι η εκδήλωση και πραγμάτωση αυτής της φυσικής δυνατότητας. Η «δύναμις» προηγείται μόνο χρονικά της ενέργειας, ενώ η ενέργεια για τον Αριστοτέλη υπερέχει αξιολογικά της δυνάμεως. Παρατηρούμε ότι σε όσα είναι εκ φύσεως χρησιμοποιεί για τις δυνάμεις που προϋπάρχουν το επίρρημα «πρότερον» ή ρηματικούς τύπους που δηλώνουν το προτερόχρονο, ενώ για τις ενέργειες χρησιμοποιεί το επίρρημα «ύστερον» (ύστερον... αποδίδομεν). Το ίδιο γίνεται όταν

αναφέρεται και στις ηθικές αρετές αλλά εκεί το «πρότερον» σχετίζεται με τις ενέργειες οι οποίες τώρα προηγούνται (π.χ. *ἐνεργήσαντες πρότερον*).

Για παράδειγμα, επειδή γεννιόμαστε με την ιδιότητα να ακούμε αρχίζουμε κάποια στιγμή να ακούμε. Σχετικά όμως με την ηθική αρετή προηγείται η ενέργεια, οι εμπειρίες, η συνεχής εξάσκηση και επανάληψη και ακολουθεί η κατάκτηση της αρετής. Για παράδειγμα, ενεργώντας συνεχώς με δίκαιο τρόπο γινόμαστε δίκαιοι. Επομένως επειδή η ηθική αρετή δεν υπάρχει μέσα μας εκ φύσεως, δεν ακολουθεί την πορεία των όσων υπάρχουν μέσα μας εκ φύσεως. Αυτό είναι το νέο αποδεικτικό επιχειρήμα του Αριστοτέλη το οποίο είχε δηλώσει στην αρχή της ενότητας με το «ἔτι».

Ἐγινε σαφές ότι η κατάκτηση οποιασδήποτε ηθικής αρετής είναι καρπός της ηθικής πράξης. Και όταν ο άνθρωπος εθιστεί στα ηθικά έργα θα πραγματώσει τη ιδέα της ηθικής αρετής και θα οδηγηθεί στην τελείωση του. Αυτό το συμπέρασμα ίσως να ηχεί ως κάτι παράδοξο (σύμφωνα με τον Ross) και να προκαλεί μια εύλογη απορία: πώς είναι μεταγενέστερη η απόκτηση της αρετής, αφού για να κάνει κανείς μία δίκαιη πράξη πρέπει να είναι κιόλας δίκαιος; Ο φιλόσοφος λύνει αυτή την απορία αναφέροντας (σε άλλο σημείο) ότι υπάρχει διαφορά ανάμεσα στις πράξεις που προσδίδουν αρετή και σ' αυτές που απορρέουν απ' την αγαθή φύση. Ἐτσι, οι πράξεις που προηγούνται και επαναλαμβάνονται δεν είναι τυχαίες, ούτε γίνονται με την υπόδειξη κάποιου, αλλά α) αυτός που τις κάνει έχει ακριβή γνώση αυτού που κάνει (είδώς), β) οι πράξεις είναι αποτέλεσμα προσωπικής επιλογής και προτίμησης (προαιρούμενος) και γ) οι πράξεις γίνονται με τρόπο σταθερό και αμετάβλητο (ἔχει βεβαίως και ἀμετακινήτως).

B3. Βλέπε εισαγωγή σχολικού βιβλίου σελ. 152-153: «*Η αρχική όμως... διανοητικές*».

B4.

οὔσης	περιουσία - ευπαρουσίαστος
ἔσχηκε	σχῆμα - σχετικός
πεφυκότων	φύση - ἔμφυτος
χρησάμενοι	κατάχρηση - εύχρηστος
μανθάνομεν	μάθηση - μαθητικός

Γ1. Γιατί νομίζω ότι εσείς δεν αγνοείτε ότι ήδη πολλές ενέργειες έχουν γίνει τέτοιου είδους, τις οποίες αρχικά μεν ὅλοι ανεξαιρέτως θεώρησαν ότι ήταν συμφορές και ἔδειξαν συμπόνια στους παθόντες, ὕστερα, ὅμως, ἀνετέλεθησαν ὅτι αὐτές οι ίδιες είχαν γίνει αἰτία των πιο μεγάλων καλῶν. Και γιατί πρέπει κανείς να πει τα περαιτέρω;

Ὅμως και τώρα οι πόλεις οι ἐξέχουσες τουλάχιστον, ἐννοῶ, δηλαδή, την πόλη των Αθηναίων και των Θηβαίων, θα διαπιστώναμε ὅτι δεν ἀναπτύχθηκαν πολύ λόγω της εἰρήνης ἀλλά λόγω ὅσων στον πόλεμο ἀφού δυστύχησαν πάλι ὀρθοπόδησαν, και ἀπό αὐτά ὅτι ἡ μεν ἐγένετο κυρίαρχος των Ἑλλήνων, ἐνῶ ἡ δε ὅτι ἔχει γίνει στο παρόν τόσο σπουδαία, ὅσο κανείς ποτέ ως τώρα δεν περίμενε ὅτι θα γίνει· γιατί οι δόξες και οι λαμπρότητες συνηθίζουν να συμβαίνουν ὄχι λόγω της εἰρήνης ἀλλά λόγω των ἀγῶνων.

Γ2.

ὕμᾱς	ἔ
πόρρω	πορρωτάτω
ἀγαθῶν	εὔ
αὐτάς	ὕμῶν αὐτῶν
ἡγεμόνα	ἡγεμόσι
οἶμαι	ῶετο

ὑπέλαβον	ὑπειλήφθαι
τοῖς παθοῦσι	τοῖς πεισομένοις
ἔγνωσαν	γνοίη
καταστᾶσαν	κατάστηθι

Γ3α.

- ✚ ὑμᾶς: υποκείμενο του απαρεμφάτου «ἀγνοεῖν», ετεροπροσωπία.
- ✚ συμφοράς: κατηγορούμενο στο υποκείμενο «ἄς» του απαρεμφάτου «εἶναι».
- ✚ τοῖς παθοῦσι: έναρθρη επιθετική μετοχή ως αντικείμενο στο ρήμα «συνηχθέσθησαν».
- ✚ τί: αιτιατική της αιτίας στο ρήμα «δεῖ».
- ✚ λαβούσας: κατηγορηματική μετοχή συνημμένη στο αντικείμενο του «εὐροίμεν ἄν», «τάς πόλεις», λειτουργεί ως κατηγορηματικός προσδιορισμός στο «τάς πόλεις».
- ✚ ἡγεμόνα: κατηγορούμενο στο υποκείμενο της συνδετικής μετοχής «καταστᾶσαν», «τήν μέν».

Γ3β.

- ✚ Ὁ ρήτωρ εἶπεν ὅτι αἱ ἐπιφάνειαι γάρ καί λαμπρόττες οὐκ ἐκ τῆς ἡσυχίας ἀλλ' ἐκ τῶν ἀγώνων γίνεσθαι φιλοῖεν.
- ✚ Ὁ ρήτωρ εἶπεν τάς ἐπιφανείας γάρ καί λαμπρότητας οὐκ ἐκ τῆς ἡσυχίας ἀλλ' ἐκ τῶν ἀγώνων γίνεσθαι φιλεῖν.

Επιμέλεια: Γεωργονίκου Γεωργία
 Κολοκυθά Δήμητρα
 Μαντουβάλου Ηλιόχαρη
 Μανωλάκη Αγγελίκη